

A 2015. tavaszi Médiakutatóban rendhagyó szerkesztői jegyzetet közöltünk azzal a szándékkal, hogy vitát indítsunk a kommunikáció- és médiatudomány magyarországi helyzetéről. Sorozatunkban Szíjártó Zsolt (2015. nyár), Hamp Gábor (2015. ősz), Gálik Mihály (2015. tél) hozzászólása után most Vásárhelyi Máriának a hazai média- és közvélemény-kutatás első évtizedeit felidéző írását közöljük. – A szerk.

Vásárhelyi Mária

Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) 1969. július 1-én alakult meg. Nem volt véletlen, hogy éppen ebben az évben alapították az intézményt, mivel 1968 nemcsak a nyugat-európai demokráciák, hanem a kádárizmus történetében is fordulópont volt. Ekkor indult el az Új Gazdasági Mechanizmus, amely a hatvanas évek első felében lezajlott konszolidáció után új gazdasági és politikai pályára kívánta állítani az országot. Ekkor kezdte bontogatni szárnyait a „legvidámabb barakk” politikája, az a modernizációs kísérlet, amely az államszocialista diktatúra racionálisabban működő, az emberek számára élhetőbb műfajával kísérletezett. Az 1968-ban bevezetett Új Gazdasági Mechanizmus, amely a gazdaságirányítás decentralizálását, a vállalati önállóság növekedését, a bérek és a teljesítmények szorosabb összekapcsolását, a mezőgazdaságban a háztáji gazdálkodás és a piacra termelés beindítását jelentette, elkerülhetetlenül együtt járt a politikai élet bizonyos fokú liberalizálódásával is. E mechanizmus szele fújta be az országba az új társadalomtudományi kutatóhelyet, a TK-t is. Miközben az államszocialista rendszer alappillérei – a monolitikus hatalmi szerkezet, az egypártrendszer, a proletárdiktatúra – érintetlenek maradtak, a represszió csökkent, és a szovjet birodalom többi országával összehasonlítva Magyarországon egy jobb légkörű, szabadabb világ alapjai születtek meg.

Diktatúra és közvélemény

A TK nem volt szakmai előzmények nélkül: 1947 és 1949 között már működött Magyarországon egy Közvélemény Kutató Intézet, 1963-ban pedig a Magyar Rádióban létrehozták a Közönségkutató Osztályt, amely a TK közvetlen elődjének tekinthető. Ebből a főosztályból nőtt ki a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, amely a Magyar Rádió egyik igazgatóságaként alakult meg. Önmagában az a tény, hogy a médiafogyasztás, a médiával kapcsolatos lakossági elvárások és a közvélemény tudományos megismerésével kapcsolatos igény a hatalom részéről megfogalmazódott és rendszeres kutatás tárgyává válhatott, jelzi a modernizáció iránti, a többi államszocialista országénál nagyobb fogékonyságot. A szovjet birodalom többi országában – bár voltak kisebb műhelyek és szórványos kísérletek a közvélemény szondázására – a TK-hoz hasonló méretű és szakmai színvonalú empirikus kutatásokat végző intézmény sehol nem jött létre. Egyebek mellett éppen ez teszi felbecsülhetetlen értékűvé azt a tudásanyagot, amely az intézményben felhalmozódott 1969 és 1991 között. Megalakulását követően az intézet fő profilja a rádiós és a televíziós műsorok közönségfogadtatásának mérése és értékelése volt, de a kezdetektől végzett közvélemény-kutatásokat is. A közönségkutatás panelmintákon, úgynevezett naplóvezetéses módszerrel folyt, a közvélemény-kutatás általános módszere az országos reprezentatív mintán végzett survey-kutatás volt.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont furcsa képződmény volt. Működésének számos részlete talán örökre homályban marad. Önmagában fontos, számos tudományos dilemmát felvető kérdés, hogy egy diktatúrában létezik-e a klasszikus értelemben vett közvélemény, és ha létezik, akkor az a közvélemény-kutatás hagyományos eszköztárának segítségével megismerhető-e. Hiszen a közvélemény a klasszikus értelmezés szerint azoknak a polgári demokratikus társadalmaknak a sajátja, amelyekben működik demokratikus nyilvánosság, az emberek sokféle forrásból, szabadon tájékozódhatnak, következmények nélkül bírálhatják a hatalom döntéseit, és a politikai nyilvánosságot nem hálózzák be tabutémák. Márpedig Magyarországon a Kádár-korszak idején ezek a feltételek nem voltak adottak. Egy olyan rendszerben, amelyben nincsen politikai pluralizmus, és a közéleti és politikai kérdésekről létezik kinyilvánított, kötelező, hivatalos vélemény, ott első látásra azt gondolhatnánk, hogy az emberek a kérdezőbiztos kérdéseire – saját jól felfogott érdekükben – ezeket a hivatalos véleményeket fogják válaszolni. A valóságban mégis más volt a helyzet. Összességében azt mondhatjuk, hogy ha bizonyos megszorításokkal is, de létezett közvélemény a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon. Ehhez azonban feltétlenül különbséget kell tennünk a magánvélemény és a nyilvánosan vállalhatóan ítélt vélemény között, és tisztában kell lennünk azzal, hogy a kutatás az autoriter társadalmakban – és számos kérdés esetében a demokrácia körülményei között is – csak az utóbbit, a nyilvánosan vállalhatóan ítélt vélemények világát képes feltárni. S ez részben választ ad arra a kérdésre is, hogy vajon miért jöhetett létre és működhetett egy olyan, első pillantásra rendszeridegen, szakmailag független, liberális szellemiségű képződmény a Kádár-korszak idején, mint a TK. Éppen azért, mert az intézményt fenntartó állampárt nem arra volt kíváncsi, hogy az emberek mit gondolnak őszintén, „mi van a fejükben”, hanem azok a vélemények voltak fontosak számára, amelyeket az emberek nyilvánosan vállalhatóan tartottak. Tekintettel arra, hogy az állampárti diktatúra idején nem voltak szabad választások és az MSZMP-nek nem volt alternatívája, a hatalom szempontjából sem volt fontos, hogy az emberek őszintén mit gondolnak, mit mondanak el egy-egy kérdéssel legszűkebb környezetük tagjainak, hiszen ezek a vélemények nem konvertálódtak a szavazófülke magányában a hatalom sorsát eldöntő voksokká. A hatalom számára azok a vélemények voltak fontosak, amelyek a megkérdezettek egy idegen: a kocsmai közönség, egy nagyobb társaság, a munkahelyi közösség vagy éppen a kérdezőbiztos előtt vállalhatóan tartottak.

A kétfajta – a magán és a nyilvánosan vállalhatóan ítélt – vélemény közötti távolság azonban az autoriter társadalmakban is a vizsgálni kívánt téma függvényében változik. Azokban a kérdésekben, amelyekben a hivatalos vélemény pregnánsan jelenik meg a nyilvánosságban, amelyekben a magánvélemény vállalását kockázatosnak ítélik, vagy amelyek politikai tabunak számítanak, a magánvélemény és a nyilvánosan vállalhatóan ítélt vélemény távol esik egymástól. Más esetekben azonban a kétféle vélemény közötti távolság nem jelentős. Márpedig a Kádár-korszakban a hetvenes évektől a represszió csökkenésével párhuzamosan szűkült a politikailag kockázatos vélemények és a tabusított témák köre. Voltak persze témakörök, amelyek mindvégig tabuk maradtak, és amelyekről nem is készült közvélemény-kutatás egészen a rendszerváltás kezdetéig. Ilyen volt például a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kérdése, valamint a politikai rendszer alapjait érintő olyan kérdések, mint a proletárdiktatúra és az egypártrendszer, Magyarország szövetségi politikája vagy az antiszemitizmus. És voltak olyan kérdéskörök is, amelyeket bár vizsgáltunk – ilyen volt például 1956 –, ám nyilvánvaló volt, hogy adott esetben a feltárt vélemények távol eshetnek a magánvéleményektől.

A vizsgált kérdések többsége azonban nem tartozott ezekbe a kategóriákba. A gazdasági közhangulat változásai, az életszínvonal, a személyes anyagi helyzet, a szociális problémák megítélése, a vásárlási, beszerzési nehézségek vagy éppen a hiány problémája, a szabadidő eltöltése, az emberek jövőképe, a társadalmi veszélyekkel kapcsolatos szorongásaik olyan kérdéseket feszegettek, amelyekről többségük – a tapasztalatok szerint – elmondta véleményét, a televíziós és a rádiós műsorokról pedig egyenesen imádtak beszélni. Készültek olyan vizsgálatok is, amelyek a történelmi tudat mintázatait vagy a társadalomban uralkodó politikai-ideológiai áramlatokat kívánták felderíteni. És már a hetvenes évek elején megpróbáltunk képet alkotni arról is, hogy fontosnak tartják-e az emberek, hogy nagyobb nyilvánosság előtt elmondják a véleményüket a politikáról és a közletről. Ám nemcsak az mond el sokat egy társadalomról, hogy 1972-ben a megkérdezettek csaknem fele úgy gondolta, hogy „nagy dolgokban” nem érdemes elmondani a véleményüket, mert a döntéseknél a kisemberek véleménye úgyszemint számít, és hogy a legjobb, ha a kisemberek nem foglalkoznak a politikával, hanem az is, hogy ugyanakkor 55 százalékuk egyértelműen elítélte a fiúk hosszú hajviseletét, és csaknem egyharmaduk úgy vélte, be kellene tiltani az akkor divatba jött „tiki-taki” játékot. (Fiatalabbak kedvéért: ez a játék két golyóból állt, amelyet az emberek egy zsinórral az ujjukra rögzítettek és csattogtattak).

Az alig több mint egy tucat munkatárssal megalakult TK fénykorában – a nyolcvanas évek közepén – száz főállású munkatárssal, saját országos kérdezőbiztosi hálózattal, adatfeldolgozó és kiadói osztállyal rendelkezett. Ez az apparátus – a napi rendszerességgel végzett közönségmérésen túl – évente legalább egy tucat, többnyire ezer fős országos reprezentatív mintán végzett adatfelvétel eredményeit dolgozta fel és dokumentálta.

A TK és a nyilvánosság

A közönségkutatások megrendelője a Magyar Rádió és a Magyar Televízió volt, a közvélemény-kutatások többségét az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya rendelte, számos kutatás pedig a munkatársak kezdeményezéséből született. A megrendelőkkel a kapcsolatot kizárólag az intézet felső vezetése tartotta. A kutatásokkal kapcsolatos konkrét tartalmi és szakmai kérdésekben a munkatársak teljes autonómiát élveztek; nem emlékszem olyan esetre, amikor konkrét tartalmi, szakmai kérdésekbe felülről beleszóltak volna. Számunkra, kutatók számára ez rendkívül kedvező helyzet volt. A kutatásokkal kapcsolatos esetleges politikai kifogások, viták hozzánk nem jutottak el, viszont ma már elképzelhetetlen szakmai, módszertani alaposággal végezhetjük munkánkat. A saját kérdezőbiztosi és kutatásszervezői apparátus az adatfelvétel során folyamatos visszajelzést biztosított, elképzelhetetlen volt egy fontos kutatás lebonyolítása több szintű koncepció és kérdőív- és próbakérdés, próbakódolás vagy anélkül, hogy a kutató saját maga ne kérdezze le kérdőívét a terepen. Az instruktorok a kutatók egyenrangú munkatársai voltak, a kérdezőbiztosi hálózat tagjait a TK munkatársai képezték ki tanfolyamokon.

Bár a TK-nak önálló kiadói osztálya volt, és évente több tucat kiadványt jelentetett meg – részben saját kutatások elemzését, részben a nemzetközi szakirodalom legfontosabb műveinek fordításait –, ezek a kiadványok és a bennük foglalt kutatási eredmények soha nem kerültek a szélesebb nyilvánosság elé. A kiadványok egy része kifejezetten bizalmas jellegű volt, volt közöttük olyan, amely mindössze 10–12 példányban jelent meg, és kizárólag az MSZMP KB és a Magyar Rádió és Televízió legfelső vezetői kapták meg; a kiadványok többsége pedig a szűk szakmai nyilvánosság számára volt hozzáférhető. Még a Jel-Kép, az intézmény negyedévi rendszerességgel megjelenő folyóirata sem került újságárusi forgalomba, hanem csupán meghatározott körben terjesztették.

A TK 1985-ben kivált a Magyar Rádióból, és önálló intézmény lett. Tevékenységén belül a nyolcvanas évek elejétől egyre nagyobb hangsúly esett a közvélemény-kutatásokra, az országos reprezentatív minták mellett egyre gyakoribbak lettek a telefonos, speciális rétegmintákon lebonyolított gyorsvizsgálatok. Ilyen kutatás készült a csernobili atomszerencsétlenségről éppen úgy, mint az 1986-os rendkívüli havazásról, a reykjavíki csúcstalálkozóról vagy Gorbacsov magyarországi látogatásáról. A tevékenységének szerkezetében bekövetkezett változásoknak megfelelően 1988-ban a TK megváltoztatta nevét, Magyar Közvéleménykutató Intézet lett. A rendszerváltás idején, ahogyan felértékelődött a közvélemény szerepe a pártállami politikai elit szemében, úgy szaporodtak a közvélemény gyors szondázására vonatkozó megrendelések is. Ekkor már jószerivel hetente készültek vizsgálatok az aktuális politikai kérdésekről, az akkoriban alakuló pártok ismertségéről és népszerűségéről éppen úgy, mint a bős-nagymarosi vízlépcsőről, a gyülekezési törvényről, az abortuszról, a sztrájkokról és a tüntetésekről, a prostitúcióról és a nyilvános házakról.

Kézenfekvő a kérdés: vajon mit kezdtek a megrendelők, a diktatúra működtetői ezekkel a korszerű eszközökkel gyűjtött és magas szakmai színvonalon interpretált ismeretekkel? Bár teljes bizonyossággal ezt már soha nem tudjuk meg, a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy semmit. A hangulatjelentések világán szocializálódott kádárista politikai elit valószínűleg soha nem hitte el, hogy ezek a – számoktól és bonyolult összefüggésektől hemzsegő – nagymintás vizsgálatok hívebb tükrét adják a közgondolkodásnak, mint a munkahelyeken, a buszokon, a villamosokon, a kocsmákban a Belügyminisztérium munkatársai által lejegyzett jelentések. A TK csupán bokréta volt Kádár János kalapján.

A rendszerváltást eredményeképpen a média- és a közvélemény-kutatás állami monopóliuma is megszűnt. A kilencvenes évek elején egymás után alakultak meg a média-, közvélemény- és piackutató vállalkozások. Ezek többségét – akkoriban még kivételes szakmai ismereteiket és tapasztalataikat hasznosítva – a Magyar Közvéleménykutató Intézet korábbi munkatársai alapították.

Jogutód nélkül megszüntetve

1991-ben az első szabadon választott kormány egy kormányrendelettel jogutód nélkül megszüntette az intézményt, sorsára hagyva az ott felhalmozott hatalmas ismeretanyagot. A döntés háttérében részben politikai, részben ingatlanhasznosítási szempontok húzódtak meg. Az Antall-kormány kezdettől gyanakodva figyelte az intézet tevékenységét, mivel az egymás után nyilvánosságra kerülő kutatások egytől egyig a kormány gyorsan fogyatkozó népszerűségéről, a kritikus vélemények túlsúlyáról tájékoztattak. A jobboldali koalíció pedig gyorsan eldöntötte, hogy mindennek nem lehet más oka, mint hogy a Magyar Közvéleménykutató Intézet valójában egy kommunista fészek. A pontot az i-re a taxisblokádot követően elkészült kutatás tette fel, amelyből kiderült, hogy a lakosság többség a taxisokat támogatja a konfliktusban. A megszüntetésről szóló gyors és teljesen végiggondolatlan döntésben ugyanakkor az is szerepet játszott, hogy az MKI-nak otthont adó, rendkívül értékes Akadémiai utcai épületre (amely az ötvenes években a Magyar Dolgozók Pártjának székháza volt) egy osztrák tulajdonban lévő bank vetett szemet, és a privatizációt minél előbb le akarták bonyolítani, ezért aztán az MKI „hordalékát” minél gyorsabban el kellett takarítani. A kutatások teljes dokumentációja már a kapualjban állt, elszállításra várva, amikor Kosáry Domokos, az MTA akkori elnöke – felmérve a gyűjtemény történeti értékét – úgy döntött, az anyag megmentése érdekében létrehoz egy akadémia kutatócsoportot, amely bár jogilag nem volt az MKI jogutódja, ám ennek gondozásába került az intézmény könyvtára, dokumentumtára és teljes kutatási anyaga. A kutatócsoport munkatársai az eredetileg mágnesszalagra rögzített kutatási adatok egy részét floppyra mentették és archiválták.

Az eredetileg 15 fővel megalakuló kutatócsoport számára biztosított források azonban évről évre apadtak, 2010-ben pedig ezt is jogutód nélkül megszüntették, ismét sorsára hagyva a TK szellemi örökségét, így egyebek között annak a több, mint 500 kutatásnak az anyagát is, amely nemcsak a Kádár-korszak, hanem a rendszerváltás kognitív struktúráinak, értékrendjének, közgondolkodásának és közmentálisának felbecsülhetetlen értékű, semmilyen más forrásból meg nem ismerhető lenyomata. Nemcsak a közelmúltat, hanem napjaink valóságát sem érthetjük meg anélkül, hogy ismernénk a *homo kádáricus* gondolkodását, mentalitását, értékrendjét. A kádárizmus a magyar történelem generációról generációra hagyományozódó öröksége, amelynek ismerete nélkül képtelenség megérteni a mai magyar valóságot.

Újraélesztés az OSA-ban

A TK-s kutatásokra ugyanaz a sors várt, mint számos más, történelmi értékű tudást és tapasztalatot felhalmozott társadalomtudományi műhely anyagaira: hosszabb távon a teljes megsemmisülés. Ekkor kerestem meg az Open Society Archives-t (OSA), felajánlva az általam 1976 óta összegyűjtött kutatási anyagokat, és ezzel párhuzamosan kértem meg volt kollegáimat, hogy másolatkészítés céljából bocsássák a készülő gyűjtemény rendelkezésére az általuk őrzött dokumentumokat. Az OSA – felismerve a dokumentumok és az adatbázis értékét – az ügy mellé állt, biztosítva az archiváláshoz szükséges szellemi és fizikai infrastruktúrát.

A TK története nem mondható el anélkül, hogy ne tegyünk említést az intézmény alapítójának és igazgatójának meghatározó szerepéről. Mert bár a kutatói közösség számos tagjának az igazgatóhoz fűződő viszonya konfliktusokkal, vitákkal és válságokkal terhes volt, abban talán mindannyian egyetértünk, hogy nélküle maga az intézmény, a magas színvonalú szakmai munka, a kutatói autonómia, a szabad légkör és a ma már csak a mesékben létező kutatói közösség nem jöhetett volna létre. „A Kádár-rendszerben az egyik legjobb dolog a TK volt” – fogalmazta meg nemrégiben egy kollegánk. És abban, hogy ez így volt, vitathatatlan érdemei voltak Szecső Tamásnak.

Vásárhelyi Mária szociológus. A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban média- és közvélemény-kutatásokat végzett, részt vett a Medián Közvélemény- és Piackutató Kft. megalapításában, majd az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának főmunkatársa lett. 1976 óta a szociológiai kandidátusa; nyolc monográfiája és számos szerkesztett kötete jelent meg.